

ТУНГАТАРОВА А.Т.

Ж. Баласагын КУУ, Бишкек

Tungatarova A. T.

J.Balasagyn KNU, Bishkek

t.gulzana@mail.ru

КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН КАЛЫПТАНУУ ТАРЫХЫ

История формирования кыргызской терминологии

The history of the formation of the kyrgyz terminology

Аннотация: кыргыз терминологиясынын жаралышы, калыптанышы жана өнүгүшү жөнүндө берилет. Маданий революция менен катар улуттук жазуунун пайда болушу терминологиянын өнүгүшүнө жол ачып берет. Ошондой эле термин жасоонун негизги принциптери да камтылат.

Аннотация: рассматриваются вопросы возникновения, формирования и развития кыргызской терминологии. Образование национальной письменности вместе с культурной революцией дает возможность развития терминологии. В статье содержатся основные принципы терминообразования.

Annotation: there are the origin, the formation and the development of the kyrgyz terminology are view. The formation of the national written language with the cultural revolution gives opportunity to develop the terminology. Also the main principles of the formation of terminology are included.

Негизги сөздөр: терминология; маданият; улуттук жазуу; сөз

Ключевые слова: терминология; культура; национальная письменность; слово.

Keywords: terminology; cultural; national written; word.

Терминология комиссиясы езунун ишин 1926-жылы баштаган. Советгер Союзунун Коммунисттик партиясы жана Совет екмету партийный X-XII съездеринин елкеде маданий революцияны ишке ашыруу женундегу тарыхый чечимдерин ишке ашыруунун тажрыйбалык чараларынын бири катарында Кыргыз Автономиялуу Областтык Ревкомдун токтому менен Билим комиссиясынын карамагында 1926-жылы 8-майда Терминология комиссиясы тузулген.

Маданий революциянын алгачкы кадамы эц алды менен улуттук жазуу-сызууну тузуу, боордош элдердин, эц алды менен улуу орус элинин кеп кылымдык бай тажрыйбасынан пайдаланып, башталгыч мектептин келемунде окуу китептерди жана программаларды тузууну, марксизм-ленинизм жана дуйнелук, ошондой эле орус классиктеринин чыгармаларынын эне тилге которуу тажрыйбаларын баштоо учун атайын терминдерди иштеп чыгуу алдыда турган зарыл милдеттерден экендигин турмуш керсетту. Ошентип,

жогоруда аталган токтомдо илим тармактары боюнча терминдерди ТҮ³ҮҮ зарылчылыгы белгиленип, анын негизги принциптери аныкталган. Ал принциптер:

1. Термин катары тел сездерду кецири пайдалануу;
2. Араб-иран сездерун термин катары пайдаланууга чек коюу;
3. Орус жана интернационалдык сездерду термин катары (алардын эне тилде шайкеш эквивалента болбосо) кецири колдоно беруу[1].

Термин жасоо принциптерин иштеп чыгууда темендегудей ебелгелер эсепке алынган:

Биринчиден, Улуу Октябрь социалисттик революциясы жүзеге ашкан (XX кылымдын башы) мезгилден алда канча мурда эле кыргыз коомчулугу учун бирдей тушунуктуу, кыйла енуккен, грамматикалык жалпылыгы жана мыйзам ченемдери эчак эле иштелип чыгып, калыптанып калган оозеки (жалпы элдик) тал болгон [2].

Кыргыз тили негизинен оозеки турунде жашаганы менен, ал небак эле грамматикалык тузулушу ырааттуу, сез байлыгы мол тилдерден болгондугун, башкасын айтпасак да, ошол эле оозеки кыргыз тилинде «Манас» эпосу сыяктуу залкар чыгармалар жаралгандыгы кубелейт.

Анын лексикасында тармактык (б.а. терминологиялык маанидеги) сездер да бар экени талашсыз. Айыл чарбасынын кээ бир тармактары енугуп, езгече мал чарбасы негизги тармактардан болгондугу белгилуу. Коомдук турмушунда болсо кыргыздар капитализмге чейинки коомдук мамилелердин тепкичинде турушкандыктан, алардын арасында коомдук институттардын айрымдары-адат, патриархалдык-уруучулук мамилелери, ездерун курчап турган жаратылыш женунде белгилуу системага келтирилген дуйнеге кез караштары, моралдык-этикалык эрежелердин жыйындысы, оозеки адабияттын жанрлары, чарбачылыгында болсо кээ бир кол енерчулук кесиптеринин тармактары (жыгач устачылык, темир устачылык, оймочулук, килем токумачылык ж.б.) да енуккендуктен, булардын ар бирине тиешелуу кесипчилик терминдери да болгон. Ошондой эле, жаратылыштын кубулуштарынын, тоо тетиктеринин, жер бетинин рельефтеринин, жаныбарлар жана есумдуктер дуйнесундегу нерселердин атоолорун, эстетикалык (керкомдук, сулуулук) тушунуктерун ж.б. билдирген миндеген сездер болгон. Алардын кебу жазма адабий тал пайда болгондон кийин термин катары биология, зоология, ботаника, анатомия, география, астрономия, коом

таануу, укук, философия, медицина ж.б. илимдерде кецири белгилуу болуп, ар кайдасы сездуктерден орун алды: баш, коз, ичеги, журек, керик, тулку, элик, бугу, беде, текей, кеде, кычы, жалбырак, тамыр, жетиген, чолпон, алтын казык, тоо, ашуу, кыр, дещее, дециз, талаа, таи, дыйкан, кедей, кул, куц, манап, адат, доо, салык, саан, ашар, мээрим, кун, барымта, жалаа, кара тумоо, чечек, чыйкан, шакый, жара, кан, учук, дуйне, аалам, таш, кол, дайра, арча, аркар, кулжа, эчки, теке, кабылан, жолборс, кирпичи, каман, карышкыр (беру), кекилик, чил, арпа, буудай, таруу, апиим, пахта (гозо), беде, бетеге, жылгын, долоно, ит мурун, карагай ж.б.

Революцияга чейин кыргыз коомунда екум сурген патриархалдык-феодалдык ендуруш мамилелерине ылайык аларга мунездуу коомдук жана чарбалык тушунуктерду билдирген терминдик маанидеги сездер болгон: *салык*, барымта, чеп ооз, бутум, тутун, кожолук, бий, датка, манап, бай, кедей, жалчы, кул, куу, аласа, бересе, маяна, тел, отор, жайлоо, кыштоо, жатак ж.б.

Кыргыз тилинде оозеки чыгармачылыктын бийик сереси болгон «Манас» эпосу жана ага жакын ондогон кенже эпостор, жомок жана уламыштар, кошок жана армандар жаралып, аларда чиеленген окуялар, укмуштуу керунуштер, сюжеттер баяндалган.

Ал чыгармалар элдик тилдин лексикалык каражаттарынын жардамы менен жаралгандыктан, аларда кептеген келечек илимий терминге айланган сездер кездешет (жомок, уламыш, арман, кошок, айтыш, кордоо, жацылмач, кезек ыр, казал, жее жомок ж.б.). Демек, илимий термин тармактарын тузууде негизги принциптердин бири -эне тилдин ошол лекискалык корун толугу менен пайдаланууга негизделгендигинин себеби жогоруда айтылган ебелге менен тушундурулет.

Принциптердин 2-пунктунда араб-иран тилдеринен оошкон сездерду термин катары пайдаланууга чек коюу маселеси баса белгиленген. Себеби революцияга чейин деле кыргыздардын арасында, езгече калайыктын терец катмарына ислам дининин догмалары анча кецири кулач жая албаса да, эски турк жазма тилинин кээ бир улгулерунун таралышынан улам диний тушунуктерге байланыштуу аздыр-кептур лексикалык ездештуруулер анын лексикасынан кездешет. Ошондой эле, кыргыздардын арасында мусулманчылыкка чейинки синкретизм ишенимдеринин - анимизмдин, тотемизмдин, шаманизмдин ж.б. элементтери аралашкан диний тушунуктер екум суруп келгендиктен, мисалы, *аластоо*, *жер-суу таяу*, *мучвл вткврруу*,

кылоо, дамбыр теги, жайчы, оруздама, вкв чабуу сыяктуу тушунуктердун атоолору да ошол синкретизм диний ишенимдердин туундуларынан болуу керек. Ал эми мектеп, мугалим, китеп, аалам, ажал, адал, азан, азап сыяктуу арабчадан кирген сөздөр болсо өз кезегиндеги лексикалык вздештууларден.

Иран тилдеринен ошкон вздештууларден кыргыз тилинин лексикасынан орун алуу себептери болсо арабчадан кабыл алынган сөздөргө Караганда бир топ башкача. Ырас, алардын ичинде да диний ишенимдерге байланыштуу атоолордун аттары жок эмес (азар, багымдат, бенде (пенде), жазы, жан, кожо, кудай, куптан ж.б.)

Жогоруда керсетулгендей, терминдерди тузууде арабизм жана иранизмдерге (б.а. араб жана иран тилдеринен ошкон сөздөргө) бир кыйла чек коюу маселеси сунуш кылынган. Ошондой болсо да, этимологиясы (алгачкы теги) жагынан жогорудагы тилдерге тиешелуу болгону менен, кыргыз тилине мурда эле синий кеткен жана башка тилдерден вздештуулгандугу сезилбей калган бир катар сөздөр терминдик мааниде колдонулуп калганын байкайбыз. Мисалы, мамлекет, адабият, саясий, тарых, дин, аракет, акыл-эс, алкым, илим, эсеп, китеп, чарчы, кееден сыяктуу сөздөрдун кепчулугу чарбалык карым-катнашка байланыштуу тиричилик тармактарына тиешелуу тушунуктердун атоолору болуп, алардын бир кыйласы жалпы элдик тилге сицип, ал эми айрымдары кээ бир жергиликтуу диалектилер тарабынан гана вздештуулгандуктен, колдонулуу мумкунчулугу чектелген сөздөрдөн болгон.

Анын устуне Совет бийлиги биздин жерде орноп, маданий революция кызуу ишке ашырылып жаткан мезгилде илимий жана саясий, коомдук-маданий таасирдин масштабы негизинен борбордук райондордон, болгондо да орус тили, орус маданияты аркылуу кеңейгендиги белгилуу.

Мына ушундай шартта, биринчиден, карацгы элди диний ишенимдердин чиндеринен куткаруу учун жана пролетардык, интернационалдык таасирдин жайылышын шарттоочу ебелгелердун болгон орус-интернационал терминдерден кеңири пайдаланууну сунуш кылган принцип улуттук терминологиянын калыптанып, келечек ерчүшүн багыттаган туура принциптерден болгондугун кыргыз илимий терминологиясынын жарым кылымдык тарыхый тажрыйбасы ырастады.

Ошентип, кыргыз тилинде терминологиялык системаларды тузуунун тарыхы жарым кылымдан ашып калды. Кээ бир илим

тармактарынын терминологиясынын негизги нугу 20-жылдардын аягында эле тузеле баштагандыгы белгилуу.

Кыргыз улуттук терминология системаларын тузуу зарылчылыгы жагыдан гана енуге баштаган илим тармактарынын негиздерин эне тилде окутуу, уйретиуу, саясий-массалык, адабий жана идеологиялык коз караштарды калайыкка жайылтуу максатында, кыргыз тилинде кунделук, жумалык, айлык басма сез булактарын басмадан чыгаруу, окуу куралдарын, программаларды иштеп чыгуу, ар кандай чыгармаларды орус жана башка тилдерден кыргызча которуу зарылчылыгына байланыштуу туулган.

Терминологиялык системалардын кыргызча белугун тузууде, жогоруда белгиленгедей, терминдик маанидеги советтик-интернационалдык сездерду тел сездер менен которуп, аларды толук баалуу терминдик сапатка кетерууге жетишуу эле. Натыйжада, азыр тилибизде куреш - борьба, бийлик - власть, тип - класс, борбор - центр, ундее - призыв, чечим - решение, токтом - постановление (коомдук-саясий), буйрук - приказ, керсетме - указание, кетерулуш - восстание, чыгарма - произведение, чакырык - призыв, долбоор - проект, унту - корень (линг.), тамыр - корень (биол., мат.), басым - ударение (линг.), муун - слог (линг.), муун - связка (анат.), басым - давление (физика), тик бурч - прямой угол, дурус бёлчөк - правильная дробь (математика), белукчелерду тездеткичтер - ускорители частиц, тегик - деталь, мейкиндик - пространство (физика) сыяктуу толуп жаткан тел сездер кунделук турмуштагы тиги же бул тыпныкты билдирууден башка, атайын терминдик мааниге ээ болуп, термин катарында ийгиликтуу пайдаланылып келе жатат.

Эгерде эне тилде советтик-интернационалдык терминдин маанисине толук туура келуучу тел сез жок болсо, же ал тушунук тилибизде мурда болбосо, андай учурда ошол терминдин орус тилиндегиси которулбай алынышы сунуш кылынган. Натыйжада кыргызча терминологиялык системалардан коммунизм, ленинизм, стачка, бригада, союз, совет, интернационал, космос, революция, станция, фабрика, прогресс, автомат, агглютинация, реле, вакуум, интеграл, акустика, электромагнит, магма, рычаг, энергетика, параметр, орбита, полоний, радий, фосфор, аорта, рентген, композиция, коммуникация, контакт, калория, гидравлика, масштаб, ракета, спутник, галактика, пульстар, квазар, алгебра, топология, квант, механика, микроб, аэродинамика жана ушулар сыяктуу сездер илим-техникада пайда болуп жаткан жацы тушунуктердун атоолору

болгондуктан, аларды сезсуз тел сездер менен которуу зарылчылыгы туулган да жок, андай сездерду тиешелуу термин катары которбой, даяр алуу салты туулду. Мындай терминдер ар бир илим тармагы боюнча ете эле кеп.

Ушинтип, илимий терминологиялык системаларды тузууде эне тилдин сездук байлыгынан толук пайдалануу аркылуу андагы кептеген атоолордун паспорту болгон тел сездерду терминдик мааниде колдонуу мумкунчулугу туулат. Бул муктаждыкты канааттандырууга кыргыз тилинин ички байлыктары белгилуу даражада кызмат кыла алды.

Адабияттар

1. Акылбекова З. О роли заимствованной лексики в формировании терминологических систем, Кыргыз терминологиясынын маселелери.Ф., 1975.
2. Б.М.Юнусалиев, Киргизский язык. Языки народов СССР, Т.П., Тюркские языки, 482-бет.
3. Ахматова О.С. Словарь лингвистических терминов. М, 1969.
4. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. М, 1961.
5. Орузбаева Б.О. Илим-техникалык жана коомдук саясий терминдердин орусча-кыргызча создукторун тузуу жана тартипке келтируу боюнча колдонмо. Ф., 1971.

